

De Delftse Bijbel

Mart van Duijn

De Delftse Bijbel

Een sociale geschiedenis 1477 - circa 1550

WalburgPers

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL

Nieuwe reeks, Deel XIX

Redactie

Dr. Yvonne Bleyerveld, dr. Marieke van Delft (voorzitter), dr. Lizet Duyvendak,
dr. Jeroen Salman, dr. Rietje van Vliet en Linda Ijpelaar MA (secretaris).

Begeleiding namens de BGNB-redactie

Dr. Yvonne Bleyerveld en dr. Marieke van Delft

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van

- Isa de la Fontaine Verwey-le Grand
- Frederik Mullerfonds
- Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
- Delfia Batavorum
- J.E. Jurriaanse Stichting

Afbeelding omslag

Gent, UB, R. 51(2), f. 340 r.

Omslagontwerp

Walburg Pers, Zutphen

Vormgeving binnenwerk

Andre Klijsen, Villa Y, Henxel

© 2017 Mart van Duijn, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2017 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462492349

NUR 620

Inhoudsopgave

Woord vooraf 7

Inleiding 9

1 Een cultuurhistorisch fenomeen.

Bestudering en beeldvorming van de Delftse Bijbel 15

Een korte historiografie 16

Een Europese ‘bestseller’ 22

De sociale geschiedenis van het boek 29

Een model voor de Delftse Bijbel 36

2 Van oude vertaling naar nieuwe bewerking.

Tekst en concept van de Delftse Bijbel 43

Een bijbel met een traditie 46

Rondom de notabele meester 60

Met het oog op het publiek 73

3 Een bijbel op maat.

De Delftse Bijbel als gedrukt boek 85

Van handschrift naar druk 87

De eerste drukkers in Delft 98

Een bijbel met mogelijkheden 109

De keuze van de koper 119

4 Gelezen en geannoteerd.

Delftse Bijbels in handen van bezitters en gebruikers 133

Lezen, horen lezen en overdenken 134

‘Dese bouc behoert toe...’ 141

‘Hier leest men...’ 151

- 5 Vier bezitters uitgelicht.**
Een schoenmaker, klooster, jonkvrouw en kunstenaar 165
Cornelius Aernoldszoon 166
Mariënpoel buiten Leiden 172
Maria van Cats 178
Jacob Cornelisz van Oostsanen 182
- 6 De Delftse Bijbel gepositioneerd.**
Een conclusie 189
- Bijlage 1 Beschrijving van de editie en overgeleverde
exemplaren van de Delftse Bijbel 193**
- Bijlage 2 Fonds van Jacob Jacobszoon van der Meer
(en Mauricius Yemantszoon van Middelborch) 257**
- Noten 265**
- Gebruikte afkortingen 305**
- Geraadpleegde bronnen en literatuur 307**
- Lijst van afbeeldingen en tabellen 325**
- Illustratieverantwoording 329**
- Register op persoons- en instellingsnamen 331**
- Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel 336**

Woord vooraf

In de afgelopen jaren speelde voor mij één boek een belangrijke rol, of eigenlijk twee boeken, namelijk de Delftse Bijbel van 1477 en deze studie daarover die het levenslicht zag als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Groningen. Anders dan de concentratie op één enkele uitgave wellicht doet vermoeden, heeft mij dit geen moment verveeld. De Delftse Bijbel is dan ook overgeleverd in een groot aantal exemplaren, die onderling qua inhoud, afwerking en herkomst sterk verschillen. Bovendien laten de Delftse Bijbel en de afzonderlijke exemplaren daarvan zich benaderen vanuit verschillende perspectieven, die in deze studie beschreven worden onder de noemers ‘inhoud’, ‘vorm’ en ‘receptie’. Vanuit deze invalshoeken is het mogelijk de nauwe verbondenheid te zien van de Delftse Bijbel met de complexe en dynamische cultuur van de laatmiddeleeuwse Nederlanden.

Ook mijn Groningse collega’s binnen het project ‘Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages’ (2009-2013), Sabrina Corbellini, Suzan Folkerts en Margriet Hoogvliet, hebben er met levendige discussies en een groot aantal gezamenlijke internationale congressen en expertmeetings voor gezorgd dat ik tijdens mijn promotieonderzoek geen saai moment gekend heb. Ik wil hen niet alleen danken voor de goede en vruchtbare samenwerking, maar ook voor de vele adviezen waarmee zij mij op verschillende momenten hebben geholpen. Tevens ben ik dank verschuldigd aan Bart Ramakers, die op de achtergrond het hele proces van onderzoeken en schrijven in goede banen heeft geleid. Gedurende mijn promotietraject heb ik ook van vele anderen hulp mogen ontvangen. Dit waren in de eerste plaats bibliotheekmedewerkers die mij toegang verschaften tot exemplaren, of wanneer dit niet mogelijk was, mij van informatie voorzagen over de exemplaren onder hun beheer. Ook kreeg ik adviezen van collega-onderzoekers, in het bijzonder van Jos van Heel, van docenten binnen de Graduate School for the Humanities Groningen en de Onderzoeksschool Mediëvistiek, zoals Jos Biemans en Catrien Santing, en van redacteuren van bundels en tijdschriften waarvoor ik bijdragen leverde, in het bijzonder August den Hollander en Wim François.

Voor het bewerken van het proefschrift tot deze uitgave heb ik dankbaar gebruik mogen maken van de opmerkingen van Jos Biemans en August den Hollander bij mijn proefschrift. Daarnaast is deze grondig gelezen en van commentaar voorzien door Thom Mertens, Marco Mostert en Anna Adamska.

Dankzij hen ontstond een beter boek, dat een passende plaats heeft gekregen in de Nieuwe Reeks van de Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel. Mijn dank gaat daarom tevens uit naar de redactie, en dan vooral naar Yvonne Bleyerveld en Marieke van Delft voor hun begeleiding, alsmede naar de Walburg Pers voor het prachtige resultaat. De totstandkoming van deze uitgave was echter niet mogelijk geweest zonder de financiële steun van Isa de la Fontaine Verwey-le Grand, het Frederik Mullerfonds, het Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Delfia Batavorum en de J.E. Jurriaanse Stichting. Ik ben hun zeer erkentelijk.

Een speciaal woord van dank gaat uit naar mijn ouders en naar Suzanne, die het mij op verschillende manieren mogelijk hebben gemaakt dit werk te voltooien. Deze uitgave heeft enkel gereed kunnen komen dankzij hun steun.

Utrecht, juli 2017

Inleiding

Was gemaect te delf in hollant mitter hulpen gods ende bij ons iacob iacobs soen ende mauricius yemants zoen van middelborch ter eeren gods. ende tot stichticheit ende lerijnghe der kersten ghelouighen menschen. Ende wort voleynd. int iaer der incarnacion ons heren duysent vier hondert zeuen ende tseuentich. den thienden dach der maent ianuario.

colofon van de Delftse Bijbel¹

Op 10 januari 1477 verscheen in Delft een bijbel,² vertaald uit het Latijn in het Nederlands en gedrukt door het tweemanschap Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch.³ Het is de vroegste Nederlandstalige druk die een datum draagt en het wordt gezien als het eerste gedrukte boek in de Nederlandse taal.⁴ Die reputatie heeft ervoor gezorgd, dat de Delftse Bijbel inmiddels geldt als een cultuurhistorisch document van de eerste orde.⁵ Het boek heeft door de eeuwen heen veel aandacht gekregen van verzamelaars en onderzoekers.⁶ Daarbij lag de nadruk vooral op de vertaling van het werk en zijn er veel vragen omtrent de ontstaans- en gebruiksgeschiedenis nooit gesteld of onvoldoende beantwoord. Deze studie zal ingaan op die geschiedenis, gefundeerd op de bestudering van vrijwel alle 61 (op dit moment bekende) overgeleverde exemplaren.⁷

De Delftse Bijbel is een vruchtbaar onderzoeksobject waarbij nog veel vragen openliggen. Dit laat zich het beste illustreren door een kennismaking met een van die overgeleverde exemplaren, namelijk dat in de Utrechtse universiteitsbibliotheek (D. fol. 420 rariora). Deze Delftse Bijbel heeft een klein folioformaat, met een bladmaat van ongeveer 267 bij 186 millimeter en bestaat uit een totaal van maar liefst 642 bladen verdeeld over twee delen, gebonden in één band.⁸ Dankzij deze dimensies is het een licht gedrongen, maar toch lijvige bijbel, die vooral dankzij zijn grote aantal bladen imposant oogt. Papier was een enorme kostenpost voor de vroegste drukkers.⁹ Dit roept de vraag op waarom de Delftse drukkers dan kozen voor het uitgeven van zo'n lijvig boek? Wilden zij indruk maken op hun collega's en het beoogde publiek en zo hun naam vestigen?¹⁰

Bij het openen van het Utrechtse exemplaar valt op dat de opmaak grotendeels bestaat uit zwart gedrukte tekstkolommen die paarsgewijs zijn afgedrukt. Maar het meest in het oog springen de met de hand aangebrachte initialen, die in blauw, rood of in beide kleuren zijn aangebracht (zie o.a. afb. 11-13).¹¹

De verschillen in uitvoering tussen de initialen zijn zo groot, dat hier sprake moet zijn van een exemplaar dat uit stukken van meerdere exemplaren is samengesteld.¹² Hoewel het geheel is gebonden in een vroegzestiende-eeuwse band, moet de binding toch (ver) daarna hebben plaatsgevonden, waarschijnlijk ten behoeve van een latere verzamelaar.¹³ Hebben we door die latere samenstelling nog wel te maken met een middeleeuws boek? Wat voor consequenties heeft dat voor het bestaande beeld van de Delftse Bijbel? En hoe kunnen we doordringen tot de oorspronkelijke vorm?

Een ander opvallend element in het Utrechtse exemplaar vormen de handschriftelijke aantekeningen in de marges en op de schutbladen.¹⁴ In het eerste deel is een vroege leesinstructie te vinden die aanvangt met ‘hier lees men [...]’, en die qua handschrift overeenkomt met de eigendomsinscriptie die achterin te vinden is. Uit die eigendomsinscriptie blijkt dat dit exemplaar van de Delftse Bijbel in het bezit is geweest van de regularissen van het klooster Mariënpoel in Oegstgeest bij Leiden.¹⁵ De leesinstructie en eigendomsinscriptie doen de vraag rijzen wie het beoogde publiek van de Delftse Bijbel was en wat de beoogde gebruikswijze. Het tweede deel bevat hoofdzakelijk zeventiende-eeuwse aantekeningen, waarvan die onder het colofon de meeste aandacht trekt. Hierin wordt Maarten Luther aangehaald als de eerste die de Bijbel in de volkstaal vertaalde. Met die opmerking raakt de aanbrenger ervan aan een kwestie die voor de Delftse Bijbel – en voor middeleeuwse volkstalige bijbels in het algemeen – van groot belang is; namelijk dat de Bijbel in de volkstaal in ruime mate circuleerde voordat Luther in 1522 zijn eerste Bijbelvertaling publiceerde.¹⁶ Luthers reputatie als ‘Bijbelbevrijder’ komt daarmee enigszins onder druk te staan.

Ook andere exemplaren van de Delftse Bijbel bezitten unieke kenmerken en eigenaardigheden. Zo blijkt na raadpleging van een groot aantal exemplaren, dat de afwerking sterk kan verschillen. Waar men in het ene exemplaar zeer uitgebreide initialen in twee kleuren vindt, met penwerk in de marge, treft men in het andere exemplaar zeer eenvoudige initialen in één kleur aan, zonder verdere opsmuk. Ook de samenstelling verschilt per exemplaar. Sommige tellen maar één deel in plaats van twee delen.¹⁷ En in sommige exemplaren ontbreken grote hoeveelheden bladen en soms zelfs volledige Bijbelboeken. Ook handschriftelijke aantekeningen kunnen in meer of mindere mate aanwezig zijn. Het zijn aspecten als deze die elk exemplaar uniek maken en een exemplaargerichte aanpak vereisen, om zo uiteindelijk het fenomeen Delftse Bijbel te kunnen begrijpen.

De Delftse Bijbel, en alle afzonderlijke exemplaren, maken deel uit van een grotere (Europese) ontwikkeling. Vanaf de dertiende eeuw zagen in de Nederlanden en elders in Europa steeds meer volkstalige Bijbelvertalingen het licht.¹⁸ De productie van Middelnederlandse bijbelhandschriften groeide, in de vijf-

tiende eeuw zelfs explosief.¹⁹ Vanaf 1477 kwamen daar nog eens gedrukte bijbels bij. Al die bijbels vonden hun weg naar een breed en heterogeen publiek, bestaande uit de geestelijkheid, maar in toenemende mate ook uit leken. De volgende drie aspecten kenmerken deze emancipatie van de Bijbel in de volkstaal in de late middeleeuwen: een toename in vertalingen, een toenemende productie en een breder en groter wordend publiek.

Niet vaak wordt het begrip ‘emancipatie’ toegepast op een object. Emancipatie kan uitgelegd worden als het bereiken van een volwaardige plaats in de samenleving vanuit een achtergestelde positie. In dat opzicht kan de ontwikkeling die de Bijbel in de volkstaal in de late middeleeuwen doormaakte als een emancipatieproces gezien worden, waarbij terrein gewonnen werd ten opzichte van Latijnse bijbels. Deze ontwikkeling weerspreekt het diepgewortelde idee dat de late middeleeuwen geen volkstalige bijbels kenden, of dat deze niet beschikbaar waren voor leken.²⁰ De vraag die in dit boek centraal staat is welke positie de Delftse Bijbel innam in de emancipatie van de volkstalige Bijbel in de Nederlanden in de late middeleeuwen.

Die vraag wordt beantwoord in wat men een sociale geschiedenis van de Delftse Bijbel zou kunnen noemen, lopend van 1477 tot ongeveer 1550, waarbij de overgeleverde exemplaren het feitelijke object van onderzoek vormen. We spreken van een sociale geschiedenis in de zin dat wordt ingegaan op de personen en partijen die betrokken waren bij de productie en de receptie van de Delftse Bijbel en op de omstandigheden en relaties waarbinnen zij opereerden.²¹ Deze bijbel is immers het resultaat geweest van menselijk beslissen en handelen dat, zo wordt hier aangenomen, gedeeltelijk beïnvloed is door veranderingen in de verhouding tussen geestelijkheid en lekenstand. Die verandering kwam neer op een groeiende geestelijke emancipatie van de laatste groep, die weer voor een groot deel de ontwikkeling van de Bijbel in de volkstaal bepaalde. Uiteindelijk zal blijken wie welke rol heeft gespeeld in de totstandkoming van de vertaling, het drukken van de Delftse Bijbel, het vormen van de exemplaren en de uiteindelijke receptie ervan.

Zoals gezegd strekt deze studie zich uit over de periode van 1477 tot ongeveer 1550. Toch zullen ook de jaren voorafgaand aan 1477 kort ter sprake komen. De Delftse Bijbel bouwde immers voort op een lange traditie van bijbelhandschriften.²² Het jaartal 1550 vormt de eindgrens van het onderzoek. Zo ontstaat niet alleen de mogelijkheid na te gaan welke betekenis de Delftse Bijbel heeft gehad voor latere Bijbelvertalingen die onder invloed van de Reformatie en van het Concilie van Trente (1545-1563) tot stand kwamen, bovendien blijkt uit gebruikssporen, zoals marginale aantekeningen, dat de Delftse Bijbel gedurende de gehele genoemde periode in gebruik bleef, ook al waren intussen andere bijbels verschenen.

In de jaren twintig van de zestiende eeuw waren de eerste Nederlandstalige bijbels met Lutherse invloeden van de persen gekomen, voornamelijk in Antwerpen.²³ Als antwoord hierop verscheen in 1548 de Leuvense Bijbel, een door de kerkelijke autoriteiten goedgekeurde vertaling, vervaardigd door de bibliothecaris van het Leuvense klooster Sint Martensdaal, Nicolaas van Winghe.²⁴ In zijn proloog op deze bijbel noemt hij de bronnen die hij voor deze vertaling gebruikt heeft, waaronder ‘een duytsche Bybel ouer tseventch iær in Hollant gedruet’, waarmee verwezen wordt naar de Delftse Bijbel.²⁵ De tekst van de Delftse Bijbel werd na ruim zeventig jaar dus nog steeds als een geschikte bron beschouwd. Het zijn in feite de zeventig jaar tussen het uitgeven van de Delftse en de Leuvense Bijbel die hier centraal staan.

De grens van 1550 dient met enige flexibiliteit gehanteerd te worden, aangezien de eigendomsinscripties en gebruikssporen in de overgeleverde exemplaren van de Delftse Bijbel zich niet tot op het jaar nauwkeurig laten dateren.²⁶ Soms moet worden volstaan met algemene aanduidingen als ‘vijftiende-’ of ‘zestiende-eeuws’, voor de zestiende eeuw regelmatig met de toevoeging ‘vroeg’ of ‘laat’. In een enkel geval zijn gebruikssporen na 1550 gedateerd, maar worden ze vanwege hun karakter en hun toegevoegde waarde voor het onderzoek alsnog besproken. De overgeleverde exemplaren bieden voldoende eigendomsinscripties en gebruikssporen in de vorm van marginalia en aantekeningen, om het onderzoek naar het bezit en gebruik van de Delftse Bijbel zelfs tot in de huidige tijd door te trekken. Vooral voor de achttiende en negentiende eeuw beschikken we over veel gegevens. Die komen in deze studie wel aan bod, maar enkel om de laatmiddeleeuwse situatie beter te kunnen begrijpen.

Roger Chartier heeft de boekgeschiedenis beschreven als een driehoeksverhouding tussen inhoud, vorm en toe-eigening. De opzet van deze studie is daarop gebaseerd. Hoofdstuk 1 is overwegend methodologisch van aard. Het begint met een kort historiografisch overzicht van de Delftse Bijbel, waaruit het belang en het nut van deze studie moeten blijken. Dan wordt in hetzelfde hoofdstuk recent onderzoek naar de Bijbel in de volkstaal in laatmiddeleeuws Europa behandeld, en uiteengezet hoe het onderzoek naar de Delftse Bijbel daarbij aansluit. Het zal blijken dat de Delftse Bijbel deel uitmaakte van een emancipatie van de volkstalige Bijbel op Europese schaal. Vervolgens komen de verschillende theorieën en modellen aan bod, waaronder die van Chartier, waaruit geput is voor de sociale benadering die hier wordt nagestreefd, en zal die benadering nader uiteengezet worden.

De volgende drie hoofdstukken richten zich op de bovengenoemde elementen van Chartier. De tekstuele inhoud van de Delftse Bijbel vormt het onderwerp van hoofdstuk 2. Allereerst wordt nagegaan hoe de Delftse Bijbel precies omschreven moet worden: als een vertaling of als een bewerking. De verwant-

schap met de Hernse Bijbelvertaling is daarbij van groot belang. Hoe nauw is de Delftse Bijbel met de handschriftelijke traditie verbonden? Duidelijk zal worden welke onderdelen van de Delftse Bijbel teruggaan op de Hernse vertaling en hoever die verwantschap reikt. In dit hoofdstuk zullen de belangrijkste partijen in deze fase van het totstandkomingproces besproken worden, zijnde de drukkers/uitgevers Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantzoon van Middelborch, de ‘notabele meester’ die de drukkers volgens het colofon bijstond, en het publiek dat interesse had voor het Oude Testament in de volkstaal. De vraag is hoe deze personen en partijen zich tot elkaar verhieldden en hoe die relatie de samenstelling en uitgave van de Delftse Bijbel heeft beïnvloed.

Hoofdstuk 3 richt zich op de Delftse Bijbel in zijn gedrukte vorm en op de vraag hoe uit de onderdelen ervan materiële exemplaren zijn samengesteld. Dit hoofdstuk begint met een bespreking van de overgang van handschrift naar druk en alle veranderingen die deze met zich meebracht voor het uitgeven en drukken van (religieuze) teksten. Zo kwamen niet alleen meer teksten beschikbaar, maar konden deze ook nog eens goedkoper worden aangeboden. Daarnaast betekende de komst van de boekdrukkunst een verschuiving in de verhouding tussen producenten en consumenten van boeken en tussen geestelijken en leken.

Zoals zal blijken was het drukken van religieuze teksten in de volkstaal, waaronder bijbels, een duidelijke trend onder de vroegste drukkers in heel Europa. Uit onderzoek naar de samenstelling van het fonds van de plaatselijke drukkers blijkt dat die trend ook in Delft bestond. Religieuze boeken vormden net als andere uitgaven een commercieel product. Om dat zo goed mogelijk te verkopen, brachten de Delftse drukkers hun bijbel in meerdere versies op de markt. Dat was mogelijk door de tekst te spreiden over verschillende compositie-eenheden en deze vervolgens los te verkopen. Nadat deze strategie uitgebreid aan bod is gekomen, zal gedemonstreerd worden hoe kopers hun exemplaren uiteindelijk zelf naar eigen wens samenstelden en eventueel inbonden, wat resulteerde in een grote diversiteit aan zowel vorm als inhoud van de (bekende) exemplaren van de Delftse Bijbel.

Hoofdstuk 4 gaat over het bezit en het gebruik van Delftse Bijbels en is hoofdzakelijk gebaseerd op de eigendomsinscripties en gebruikssporen in overgeleverde exemplaren. Het hoofdstuk begint daarom met een paragraaf over het nut van het bestuderen van deze aantekeningen en hoe deze benaderd dienen te worden. Daarna gaat de aandacht eerst uit naar de eigendomsinscripties om een idee te krijgen van de typen bezitters van Delftse Bijbels. Die blijken lang niet altijd gezocht te moeten worden in religieuze instellingen. Men dient rekening te houden met een receptie door een breed en heterogeen

publiek. Vervolgens worden de gebruikssporen behandeld. Hieruit komen verscheidene soorten gebruik naar voren, waarvan de vier duidelijkste uitgebreid besproken worden.

Waar in hoofdstuk 4 meer algemene analyses met betrekking tot het bezit en het gebruik van de Delftse Bijbel gepresenteerd worden, komen in hoofdstuk 5 vier specifieke exemplaren en hun bezitters aan bod. Het bezit en het gebruik van de Delftse Bijbel krijgen in dit hoofdstuk nog scherper contouren, omdat we ze kunnen verbinden met de levens van met naam bekende individuen. Zo verschuift de focus in dit boek van de Delftse Bijbel in het algemeen, als exponent van de geschiedenis van het vroege gedrukte boek en de eerste volkstalige bijbeldrukken (hoofdstuk 1), via een analyse van de tekst- en de drukgeschiedenis (hoofdstukken 2 en 3), naar Delftse Bijbels in het bijzonder, namelijk naar de overgeleverde exemplaren in handen van uiteenlopende bezitters en gebruikers (hoofdstukken 4 en 5).

Hoofdstuk 6 fungeert als conclusie. Hierin wordt een samenvattend antwoord geformuleerd op de vraag welke positie de Delftse Bijbel innam in de emancipatie van de Bijbel in de volkstaal in de Nederlanden in de late middeleeuwen. Duidelijk zal worden dat de Delftse Bijbel een product van zijn tijd was, dat niet als losstaand fenomeen bestudeerd kan worden, maar juist verbonden was met zowel de algemene ontwikkelingen in de late middeleeuwen als met de persoonlijke levens van zijn bezitters.